

В. Р. Цокота

аспірантка,

Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «ХАІ»,
м. Харків

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТІЙКОСТІ ВІЙСЬКОВИХ ПОЖЕЖНИКІВ ДО СТРЕСУ ПІД ЧАС ДІЯЛЬНОСТІ В НАДЗВИЧАЙНИХ УМОВАХ

У статті визначаються та аналізуються основні психологічні чинники, що детермінують стійкість до стресу військового пожежного-рятувальника під час професійної діяльності, збудована психограма військового пожежного-рятувальника з урахуванням відокремлення та визначення поняття «надзвичайні умови праці».

Ключові слова: надзвичайні умови праці, професійний стрес, стресостійкість, військово-пожежна служба, успішність професійної діяльності.

Постановка проблеми. Надзвичайні умови діяльності під час несення військово-пожежної служби призводять до переживання професійного стресу. Стрес-чинниками, які в даному випадку виходять на перший план, є чекання виклику в умовах оперативного чергування та загроза життю й здоров'ю при гасінні пожеж на небезпечних військових об'єктах [2].

Специфіка трудової діяльності, що здійснюється в надзвичайних умовах гасіння складних пожеж на військових складах, є головним джерелом виникнення у військових пожежних негативних змін у психіці.

В умовах переходу до професійної армії у Збройних Силах України, розпочинаючи з військового комісаріату, відсутня цілісна система професійно-психологічного відбору призовників, кандидатів на вступ до вищих навчальних закладів та проходження військової служби за контрактом. Відсутність науково обґрунтованої інформації про відповідність професійно важливих індивідуально-психологічних особливостей молодшого військового фахівця-пожежника, психологічної класифікації основних схожих військових посад, критеріїв професійного психологічного відбору призводить до залишкового принципу комплектування військоматами Центру підготовки та перепідготовки фахівців з пожежної безпеки особовим складом.

Професійно психологічний відбір кандидатів на військову службу за контрактом на посади осіб рядового, сержантського і старшинського складу проводиться згідно з наказом міністра оборони України № 525 від 20.10.09 «Про затвердження та введення в дію Інструкції з організації професійного психологічного відбору у Збройних Силах України». Інструкція регламентує порядок проведення та методики професійного психологічного відбору кандидатів на військову службу. Існуюча система психологічного відбо-

ру не диференційована згідно з напрямками військової підготовки, родом військ та військовими спеціальностями.

При цьому склад Збройних Сил України включає групу різнорідних військових спеціальностей, що розрізняються як по роду військ, так і по тому, яка саме діяльність і в яких умовах виконується. Залежно від того, яка конкретно у військового спеціальність, він може або переважно займатися командуванням солдатами і нижчими по званню офіцерами, або самостійно працювати із складною бойовою технікою.

У зв'язку з цим необхідно створювати диференційований психологічний відбір кандидатів на військову службу залежно від виду психологічного стресу, який у свою чергу обумовлений особливостями конкретної військової діяльності. Відсутність дієвої системи професійно-психологічного відбору військових пожежних зумовлює **актуальність** розробки умов їхньої діяльності під час несення військової служби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стрес, будучи психофізіологічним феноменом, нерозривно зв'язаний з професійною діяльністю людини і істотно впливає на її ефективність, у ряді випадків значно знижуючи її, а також може обумовлювати виникнення різних захворювань і невротичних процесів.

Проблема забезпечення стресостійкості повинна вирішуватися із загальнобіологічних позицій генезису цілісних, системних реакцій організму. Існує декілька напрямів цього рішення.

Перше з них пов'язано з дослідженням фізіологічних механізмів, що визначають стійкість до емоційного стресу, тобто тих механізмів, за допомогою яких сам організм може протистояти розвитку емоційного стресу і його патологічних наслідків. Друге — психологічна підготовка людини до різних стресових ситуацій. Третє — фізіологічне або психофізіологічне забезпечення стресостійкості [1].

Сучасна наукова література розглядає особливості професійного стресу у пожежних рятувальних підрозділів МНС, при цьому військові пожежні окремо не розглядаються [3, 5, 7]. Між тим умови їх праці значно відрізняються контактом з потенційно вибухово-небезпечними речовинами (різновиди зброї та боеприпасів) та умовами проходження військової служби, що обумовлює актуальність розкриття специфіки діяльності військових пожежних.

Д. Хоффельд [4] вивчав причини стресів у пожежників, у зв'язку з тим, що: вони раніше вмирають, чим їх однолітки; стреси викликають важкі фізичні і психічні захворювання; сильно знижується працездатність; 75 % пожежників страждають синдромом посттравматичного стресового розладу і ін. Автор виділяє такі джерела стресів: фізичні (шум, екстремальна температура, вогонь, отруйні гази, вибухи і ін.); психічні (смерть або загроза смерті дітей і підлітків, масове поранення людей, страх за сім'ю і ін.); соціальні (авторитарний стиль керівництва, критика, примус і ін.); індивідуальні; матеріальні.

Особливі умови діяльності визначають підвищені вимоги не лише до рівня стану здоров'я, фізичної підготовленості, але і до індивідуально-

психологічних особливостей військового пожежника. У теперішній же час оцінка професійної придатності кандидатів для підготовки проводиться в основному по критерію стану здоров'я.

Постановка завдання. Метою даної статті є визначення основних психологічних чинників, що детермінують стійкість військових пожежних до стресів при діяльності у надзвичайних умовах.

Виклад основного матеріалу. Відсутність науково обґрунтованої інформації про відповідність професійно важливих індивідуально-психологічних особливостей молодшого військового фахівця-пожежника психологічній класифікації основних схожих військових посад, критеріїв професійного психологічного відбору призводить до залишкового принципу комплектування особовим складом.

Проблема забезпечення ефективної професійної діяльності працівників, що виконують роботи підвищеної небезпеки, психофізіологічними заходами належить до важливих науково-практичних проблем і пов'язана із усестороннім врахуванням психофізіологічних особливостей і можливостей людини і умов професійної діяльності.

У свою чергу властивості особистості, яка працює в умовах, що відрізняються від нормальних, не диференціюються залежно від виду умов діяльності. Згідно з визначенням Б. А. Смирнова, особливими вважаються умови праці, пов'язані з епізодичною діяльністю екстремальних факторів, які не мають великої потужності та інтенсивності. В свою чергу, екстремальні умови праці пов'язані з постійною діяльністю екстремальних факторів, які можуть нести загрозу життю та здоров'ю працівника [8].

Екстремальні ситуації ділять на короткочасні, коли актуалізуються програми реагування, які в людині завжди «напоготів», і на тривалі, які вимагають адаптаційної перебудови функціональних систем людини, інколи суб'єктивно укривають неприємної, а часом несприятливої для здоров'я.

Надекстремальні умови праці виступають як крайня форма екстремальних умов, коли постійно діючи екстремальні фактори мають високу інтенсивність та несуть реальну небезпеку.

Терміни надзвичайні умови праці та екстремальні використовуються як синоніми, при цьому поняття умов праці, коли екстремальні фактори діють з високою потужністю, але нетривалий час, в психологічній літературі окремо не розглядаються.

З нашої точки зору, необхідно розділення поняття надзвичайних та екстремальних умов праці та визначення поняття «надзвичайні умови праці». Для такої диференціації пропонуємо двомірний простір. Це пов'язано з тим, що діяльність екстремальних факторів можна розглянути за двома підставами: інтенсивністю прояву екстремального фактора та частотою прояву екстремального фактора.

Згідно з цим поділом особливі умови діяльності характеризуються високою частотою прояву екстремального фактора, але низькою його інтенсивністю.

Екстремальні умови праці характеризуються високою частотою прояву екстремального фактора та високою його інтенсивністю.

Надекстремальні умови праці характеризуються високою частотою прояву екстремального фактора та більш високою його інтенсивністю порівняно з екстремальними умовами.

Згідно з цим принципом надзвичайні умови праці характеризуються низькою частотою прояву екстремального фактора та високою або дуже високою його інтенсивністю.

Таким чином, надзвичайні — це умови праці, які характеризуються раптовою дією високо інтенсивних екстремальних факторів, які являють потенційну небезпеку для здоров'я та життя працівника, а також загрозу для здоров'я та життя інших людей або збереженню матеріальних цінностей.

Умови діяльності військових пожежних можна класифікувати як особливі умови діяльності під час несення повсякденної військової служби та надзвичайні під час гасіння пожеж на вибухонебезпечних сховищах озброєння.

Діяльність саперних підрозділів, об'єктних пожежних підрозділів, які чергують на небезпечних об'єктах: атомних електростанціях та хімічних заводах, можна віднести до діяльності в надзвичайних умовах під час виклику на бойове завдання по гасінню складної пожежі на підпорядкованому підрозділу об'єкті.

Дані положення наведені у графічному вигляді на схемі № 1. При цьому перехрещення двох осей інтенсивності прояву екстремального фактора та частоти прояву екстремального фактора вказане в точці середніх значень.

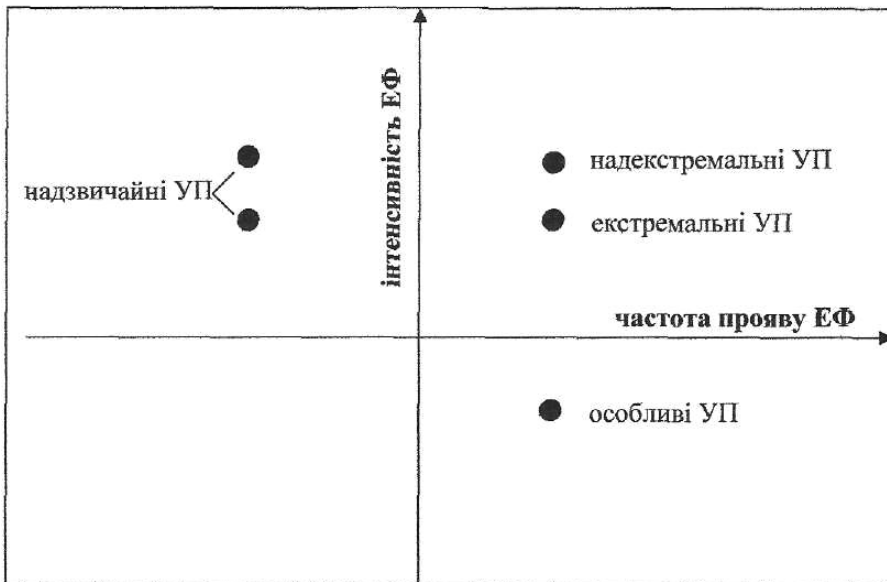

Схема № 1. Простір диференціації умов праці (УП) залежно від інтенсивності та частоти прояву екстремального фактора (ЕФ)

Кожен з наведених видів умов діяльності надає вимоги до характеристик особистості, яка зможе ефективно та продуктивно виконувати завдання, без шкоди для свого психофізіологічного стану.

Надзвичайні умови характеризуються сильною травмуючою дією подій, випадків і обставин на психіку військовослужбовця. Ця дія може бути потужною і однократною при загрозі життю і здоров'ю, вибухах, руйнуванні споруд і тому подібне, або багатократною, вимагаючою адаптації до джерел, що постійно діють, стресу. Вони характеризуються різною мірою раптовості, масштабності, можуть служити джерелом як об'єктивно, так і суб'єктивно обумовленого стресу. Слід зазначити, що військові пожежники піддаються підвищеному ризику.

Необхідні психічні властивості людини розвиваються в процесі її професійної діяльності або компенсуються іншими властивостями за допомогою спеціальних прийомів і способів дії. Лише у надзвичайних випадках, до яких належать пожежі на військових об'єктах, вимоги до окремих психічних властивостей різко підвищуються, в той же час багато механізмів компенсації не спрацьовують. Тому з'являється необхідність у відсіві людей, які не відповідають по психологічних властивостях вимогам діяльності, або в перерозподілі їх по робочих місцях з врахуванням індивідуальних психологічних якостей.

Особливостями професійної діяльності командира відділення військової команди протипожежного захисту і рятувальних робіт є періодичне виконання ним бойових завдань по гасінню пожеж і порятунку людей в надзвичайних умовах, що вимагають від нього розвиненого оперативного мислення, емоційно-вольової стійкості, психомоторних якостей, оперативної зорової пам'яті, стійкості уваги та уміння швидко перемикаєти її на інший об'єкт.

Інтеграційна професіографічна модель молодшого військового фахівця-пожежника включає як загальні індивідуально-психологічні особливості (спрямованість на військову службу, необхідний рівень загального інтелектуального розвитку, емоційно-вольовий стійкості), так і спеціальні (необхідний рівень враженості професійно важливих якостей, що обумовлюють спрямованість на військову службу).

Таким чином можна визначити основні психологічні чинники, що детермінують високий рівень стресостійкості військового пожежного-рятувальника при діяльності в надзвичайних умовах. Вони становлять три блоки психограми успішного військового пожежного-рятувальника:

- інтелектуальна сфера: механіко-просторово-практичне мислення, здатність приймати рішення в умовах дефіциту часу й інформації, розвинуті конструктивні властивості теоретичного та практичного плану, які виступають основою не тільки природнотехнічної, а й загальнонаукової обдарованості;

- регуляторна сфера — стійкість до впливу стрес-факторів, емоційно-вольовий контроль, здатність до ефективно переробки емоційних вражень, оптимальний рівень тривожності, висока адаптивність, адекватність захисних механізмів, активна та просоціальна долаюча поведінка;

• комунікативна сфера — готовність до співробітництва, комунікативний потенціал.

Професійними протипоказаннями до підготовки за фахом є: високий рівень особистісної тривожності; низька емоційна стійкість; велика кількість соматичних скарг; схильність до підвищеної збудливості; ослаблений контроль над потягами; швидка стомлюваність; загальмованість, низька активність.

Висновки. Диференціація особливих та надзвичайних умов діяльності дозволяє виявити особистісні якості, які сприяють подальшому формуванню психологічної готовності до діяльності в надзвичайних умовах та ефективного виконанню службових обов'язків без шкоди для психологічного здоров'я. Надзвичайні умови праці визначаються нами як умови праці, пов'язані з раптовою дією високоінтенсивних екстремальних факторів. Специфіка трудової діяльності військових пожежних характеризується надзвичайними умовами гасіння складних пожеж на військових складах, де зберігається вибухонебезпечне озброєння, а також з особливим умовами несення військової служби.

Професіографічна модель військового фахівця-пожежника включає такі індивідуально-психологічні особливості, як: розвинене механіко-просторово-практичне мислення, емоційно-вольова стійкість до стресу, високий рівень психологічної адаптації до надзвичайних ситуацій, комунікативність та здатність до співпраці з колегами. Необхідний рівень вираженості цих професійно важливих якостей обумовлює високу ефективність діяльності в надзвичайних умовах та успішне проходження повсякденної військової служби.

Результати дослідження по виявленню вимог до діяльності відділення військової команди протипожежного захисту і рятувальних робіт, можуть використовуватися в цілях розробки системи професійного психологічного відбору і супроводу. В цілях добору та модифікації необхідного психодіагностичного інструментарію, і для розробки та стандартизації нових методик, які відповідають вимогам практичної діяльності. Професіографічна модель військового фахівця-пожежника може використовуватися в процесі військово-професійної орієнтації громадян, що призиваються на військовою службу.

Література

1. Апчел В. Я., Цыган В. Н. Стресс и стрессоустойчивость человека / В. Я. Апчел, В. Н. Цыган. — СПб. : Питер, 1999. — 86 с.
2. Бекаревич О. Л. Диагностика профессиональной психологической пригодности курсантов к деятельности по противопожарной защите и спасательным работам : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.03 / О. Л. Бекаревич. — Москва, 2003. — 239 с.
3. Иващенко С. А. Изучение индивидуально-психологических особенностей спасателей МЧС России : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.04 / С. А. Иващенко. — СПб., 2003. — 192 с.
4. Китаев-Смык Л. А. Психология стресса / Л. А. Китаев-Смык. — М. : Наука, 1983. — 341 с.
5. Миронец С. М. Негативні психічні стани та реакції працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України в умовах надзвичайної ситуації : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / С. М. Миронець. — Х., 2007. — 250 с.

6. Мозговий В. І. Особистісний симптомокомплекс стресостійкості/стресовразливості у військовослужбовців служби правопорядку : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.09 / В. І. Мозговий; Харк. ун-т повітр. сил ім. І. Кожедуба. — Х., 2006. — 21 с.
7. Садковий В. П. Особливості прояву посттравматичних стресових розладів у працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.09 / В. П. Садковий; Національний ун-т внутрішніх справ. — Х., 2005. — 22 с.
8. Смирнов Б. А. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б. А. Смирнов, Е. В. Долгополова. — Гуманитарный центр, 2007. — 276 с.
9. Холодная М. А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования / М. А. Холодная. — СПб. : Питер, 2002. — 272 с.
10. Черняк А. І. Організаційно-психологічні умови прогнозування професійної придатності військовослужбовців-контрактників за оцінкою їх інтелектуальних здібностей : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.09 / А. І Черняк ; Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. — Хмельницьк, 2005. — 19 с.

В. Р. Цокота

Национальный аэрокосмический университет им. М. Е. Жуковского «ХАИ»,
г. Харьков

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СТОЙКОСТИ ВОЕННЫХ ПОЖАРНЫХ К СТРЕССУ ВО ВРЕМЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ УСЛОВИЯХ

Резюме

В статье определяются и анализируются основные психологические факторы, которые детерминируют устойчивость к стрессу военного пожарного-спасателя с учетом выделения и определения понятия «чрезвычайные условия труда».

Ключевые слова: чрезвычайные условия труда, профессиональный стресс, стрессоустойчивость, военно-пожарная служба, успешность профессиональной деятельности.

V. R. Tsokota

N. E. Zhukovsky National aerospace university «KhAI», Kharkov

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF MILITARY FIREFIGHTERS' RESISTANCE TO STRESS DURING ACTIVITY IN EMERGENCY CONDITIONS.

Summary

In the article determined and analysed basic psychological factors which determine resistance to stress of military firefighters-rescuer taking into account a selection and determination of concept «emergency conditions of labour».

Key words: emergency conditions of labour, professional stress, resistance to stress, military-fire service, success of professional activity.